

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.458](https://doi.org/10.12681/mnimon.458)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Τ. (1989). Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη. *Μνήμων*, 12, 298–302. <https://doi.org/10.12681/mnimon.458>

να το έχει γράψει κάποιος κύριος Μ. Έγγελς (σελ. 69 για τους δύσπιστους. Προφανώς το «Μαρξ» θεωρήθηκε το μικρό, και συντομογραφήθηκε).

Νομίζω πως αυτά αρκούν. Φυσικά ούτε λόγος για κάποιο σύστημα στην ορθή παρουσίαση των τίτλων (στα ελληνικά βιβλία ο τίτλος αποδίδεται με πλάγια στοιχεία, στα ξενόγλωσσα όχι, αλλά να ήταν αυτό μονάχα!), για αναγραφή σελίδων, σχήματος, για στοιχειωδώς προσεκτική εκτύπωση (ώς και το φύλλο τίτλου είναι στραβά κολλημένο), για απόδοση των ονομάτων στη γλώσσα-τους, για ταύτιση των πασίγνωστων, έστω, ψευδωνύμων, για κάποιο ευρητήριο που να βοηθάει το ψάξιμο. Κρίμα τον κόπο, γιατί τεσσεράμισι χιλιάδες βιβλία, όσο βιαστικά και να τ' αντιγράψεις είναι κόπος πολύς. Κρίμα φυσικά και τα έξοδα: κρίμα και την ωραία βιβλιοθήκη.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Άγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, 'Η άγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Άγλαΐα Κάσδαγλη, έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Άθήνα 1987, 449 σ.

Το βιβλίο της Άγγελικής Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η άγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, που εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Έθνικής Τραπέζας, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στην Άμερική το 1977 με τίτλο: *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*. Η ελληνική του έκδοση, σε μετάφραση της Άγλαΐας Κάσδαγλη, περιέχει άναθεωρήσεις και αλλαγές, πού, κατά την συγγραφέα, συχνά είναι σημαντικές. Δεδομένου ότι η ελληνική βιβλιογραφία δεν είναι πολύ πλούσια σε πρόσφατες μονογραφίες για την κοινωνική και οικονομική ιστορία του Βυζαντίου, η έκδοση της μελέτης αυτής στα ελληνικά άποτελεί μεγάλο κέρδος για τις βυζαντινές και γενικότερα τις ιστορικές σπουδές στη χώρα μας.

Άπό τον τίτλο του βιβλίου γίνεται άμέσως σαφές ότι η Λαΐου καταλιάνεται με το όξυ όσο και δυσεπίλυτο πρόβλημα της δομής της άγροτικής κοινωνίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατ'α τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, στην εποχή δηλαδή των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων πού συνεπαγόταν η έδραΐωση της μεγάλης γαιοκτησίας. Είναι γνωστό ότι το πρόβλημα αυτό άπασχόλησε άπό νωρίς τους βυζαντινολόγους, οι όποιοι για πολλά χρόνια προσπαθοΐσαν να άπαντήσουν στο έρώτημα αν η βυζαντινή κοινωνία ήταν φεουδαρχική ή όχι.

Το έρώτημα αυτό λανθάνει, κατά την γνώμη μου, και στην μελέτη της Λαΐου, χωρίς

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ
Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΑΪΑΣ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

ὁμως ἀπὸ τὴν ἀπάντησή του νὰ ἐξαρτῶνται τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς της. Ἀντίθετα, ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὴν συγγραφέα εἶναι «ἡ μελέτη τῶν ἐσωτερικῶν δομῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν σχέσεων τῶν χωρικῶν μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ ἡ διερεύνηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων μαζί με τὴν ἀνίχνευση τῆς δημογραφικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ σὲ μιὰ ἐποχὴ πολλαπλῆς κρίσης».

Οἱ πηγὲς ποὺ ἔχει στὴν διάθεσή της γιὰ τὴν μελέτη ἐνὸς τόσο πράγματι εὐρέως θέματος εἶναι κυρίως τὰ *Πρακτικά* τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὰ *Πρακτικά* ξέρουμε ὅτι εἶναι ἔγγραφα ποὺ περιεῖχαν τὴν ἀπογραφή τῆς περιουσίας ἐνὸς γαιοκτήμονα, λαϊκοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ, καὶ συντάσσονταν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς φορολογικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διασφαλίσουν τὰ δίκαια τοῦ ἰδιοκτήτη. Τὰ σωζόμενα *Πρακτικά* προέρχονται ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἰδίως κτήσεις τῆς Αὐτοκρατορίας τὸν ΙΓ'-ΙΔ' αἰῶνα καὶ σὲ συνδυασμὸ μεῖ ἄλλες κατηγορίες ἐγγράφων (δωρητήρια ἔγγραφα, «περιορισμοὺς» κλπ.) ποὺ πολλαπλασιάζονται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατανόηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὴν βυζαντινὴ ὑπαίθρο.

Στὰ *Πρακτικά* τοῦ Ἁγίου Ὁρους ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Λαῖου ὡς πηγή γιὰ τὴν μελέτη της περιέχονται οἱ μεγάλες ἀπογραφὲς τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας τὰ χρόνια 1300-1301, 1316-1318, 1320-1321, 1338-1341, καθὼς καὶ σποραδικὲς ἀπογραφὲς ποὺ ἔγιναν ἐνδιάμεσα. Μόλο ποὺ τὰ συγκεκριμένα *Πρακτικά* περιορίζουν γεωγραφικὰ τὴν μελέτη στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸν Ἄξιό καὶ τὸν Στρυμῶνα, καὶ παρὰ τὴν προσοχὴ μετὰ τὴν ὁποία ἐπιβάλλεται νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἐρευνητὴς λόγω τῶν περιορισμῶν ποὺ διεξοδικὰ σχολιάζει ἡ Λαῖου (κεφ. Α'), εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἐσώθηκαν, καθὼς ἐξασφαλίζουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν διαχρονικὴ ἐξέταση ὀρισμένων φαινομένων, γεγονόσ ὃχι σὺνήθες γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἱστορία.

Ὅπως καὶ στὰ περισσότερα *Πρακτικά* ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἰδιοκτησία λαϊκῶν γαιοκτημόνων, στὰ χρησιμοποιούμενα *Πρακτικά* ἀναγράφονται με ἀκρίβεια οἱ γαῖες καὶ οἱ γαιοπρόσοδοι ποὺ ἀνήκουν σὲ κάθε μοναστήρι καὶ οἱ ἀγρότες ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὸ μετὰ τὴν περιουσία τους καὶ τὶς φορολογικὲς τους ὑποχρεώσεις. Ἀκόμη, στὰ ἴδια ἔγγραφα περιγράφεται καὶ τὸ νοικοκυριὸ τοῦ κάθε ἀγρότη: σημειώνεται ὁ ἴδιος ὡς ἀρχηγὸς τοῦ νοικοκυριοῦ πρῶτος, τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του, τῶν παιδιῶν του, τῶν γονέων του καὶ ὄσων ἄλλων συγγενῶν κατοικοῦν μαζί του. Καταγράφονται ἐπίσης με μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀκρίβεια τὰ παρῴσιακά του στοιχεῖα (χωράφια, ζῶα, κῆποι, σπίτια, βάρκες, μύλοι).

Ἀξιοποιώντας, λοιπόν, τὴν χρονολογικὴ τους συνέχεια καὶ τὴν ποικιλία τῶν πληροφοριῶν ποὺ φαίνεται ὅτι περιέχουν, ἡ Λαῖου χρησιμοποιεῖ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ γιὰ νὰ μελετήσει καταρχὴν, μετὰ τὴν βοήθεια τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ καὶ μετὰ τὴν μέθοδο τῆς ποσοτικῆς ἀνάλυσης, τὶς οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μονάδες μέσα στίς ὁποῖες ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν ὁ ἀγρότης τῆς Μακεδονίας τὸν ΙΔ' αἰῶνα: τὸ χωριὸ (κεφ. Β'), τὴν μοναστηριακὴ ἰδιοκτησία (κεφ. Δ'), τὸ νοικοκυριὸ καὶ τὴν οἰκογένεια (κεφ. Γ'). Προηγουμένως, ἤδη στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἡ συγγραφέας διευκρινίζει ὅτι ἡ φύση τῶν πηγῶν της ὀριοθετεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης της στοὺς ἐξαρτημένους ἀγρότες, τοὺς παρῴικους, τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς καὶ στὰ μοναστήρια ὡς γαιοκτῆμονες· ἐπομένως δὲν ἀσχολεῖται παρὰ μόνον ὑπαινιχτικὰ μετὰ τοὺς λαϊκοὺς γαιοκτῆμονες, τὶς ἰδιοκτησίες τοῦ κράτους καὶ τοὺς ἐλεύθερους ἀγρότες τῆς περιοχῆς. Τὴν ἴδια διευκρίνιση ἐπαναλαμβάνει καὶ ἀργότερα στὸν ἐπίλογο, γιὰ νὰ ἐπισημάνει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ζητούμενη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς Μακεδονίας πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὴν ἐνδελεχέστερη μελέτη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς

λαϊκούς γαιοκτήμονες και τους παροίκους τους, τῆς παραγωγικότητας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ και τῆς λειτουργίας τῶν πόλεων.

Ὁ ὄρος «χωρίον» ποῦ ἀπαντᾷ στις πηγές ἀντιστοιχοῦσε ἀναμφισβήτητα σὲ ἕναν οἰκισμό, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστεῖ πάντα μὲ ἀκρίβεια τὸ εὖρος γιὰ λόγους ποῦ ἡ Λαῖου ἀναλύει ἐκτενῶς. Περίπλοκο ἐπίσης εἶναι νὰ καθοριστεῖ ἡ δημοσιονομική και ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ χωριοῦ και ἰδιαίτερα ἡ ἐπιβίωση τῆς «κοινότητος χωριοῦ», θεσμοῦ ποῦ χαρακτηρίζε τὴν βυζαντινὴ ὑπαιθρο τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Ἡ Λαῖου ὑποστηρίζει ὅτι τὸν ΙΔ' αἰῶνα τὸ χωριὸ εἶχε πάψει, μὲ τὴν ἐκχώρησή του στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες, νὰ ἀποτελεῖ φορολογικὴ μονάδα μὲ τὴν ἔννοια τῆς συλλογικῆς εὐθύνης γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ φόρου στοῦ κράτος και τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου τῆς «προτιμῆσεως». Διατηροῦσε ὡστόσο κάποια ἐνότητα, κυρίως οἰκονομική, και μερικὰ ὑπολείμματα τοῦ κοινοτικοῦ χαρακτῆρα του, ποῦ συνίσταντο σὲ ὀρισμένα κοινὰ δικαιώματα — ἢ τὴν διεκδικησὴ τους— και σὲ ὀρισμένες κοινὲς ὑποχρεώσεις τῶν χωρικῶν ἔναντι τοῦ γαιοκτημονα.

Ἡ ἐνότητα τοῦ χωριοῦ φαίνεται ὅτι στηριζόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στις συγγενικὲς σχέσεις ποῦ εἶχαν μεταξύ τους οἱ κάτοικοί του. Πρὶν ὑπεισέλθει στὴν ἀνάλυση τοῦ θέματος ἡ συγγραφέας σχολιάζει τὴν πολὺ χρήσιμη μεθοδολογικὰ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ὄρους οἰκογένεια (=κοινωνική-βιολογικὴ μονάδα), νοικοκυριὸ (=κοινωνική-οἰκονομικὴ μονάδα) και ἐστία (=φορολογικὴ μονάδα). Οἱ πηγές τῆς βέβαια ἀποδεικνύονται προσφορότερες γιὰ τὴν μελέτη τοῦ νοικοκυριοῦ, τὸ ὁποῖο σὲ γενικὲς γραμμὲς συνέπιπτε μὲ τὴν οἰκογένεια γιὰ λόγους ποῦ σχετίζονται τόσο μὲ τὴν οἰκονομικὴ θέση τῶν παροίκων ὅσο και μὲ τὴν δημογραφικὴ κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας. Τὴν οἰκογένεια, ἐν τούτοις, και τὴν λειτουργία τῶν συγγενικῶν σχέσεων στὰ πλαίσια τοῦ χωριοῦ, ἡ Λαῖου ἐπιλέγει νὰ τὴν κατανοήσῃ καλύτερα και μέσα ἀπὸ τὴν ὀνοματοθεσία τῶν παροίκων, ἢ ὁποῖα ὡς κοινωνικὴ ἐπιλογή μπορεῖ παράλληλα νὰ δώσει και ἄλλες χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομία, τὴν δημογραφία και τὴν ἰδεολογία τῆς ὑπὸ ἐξέταση κοινωνίας. Συνοπτικὰ πάντως, ἡ εἰκόνα ποῦ σχηματίζουμε γιὰ τὸ νοικοκυριὸ τοῦ παροίκου τῆς Μακεδονίας, ἀξιοποιήσιμη και γιὰ τὴν μελέτη τῶν δημογραφικῶν φαινομένων ποῦ ἐπιχειρεῖται στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, εἶναι ἡ εἰκόνα ἐνὸς ὀλιγομελοῦς νοικοκυριοῦ μὲ πυρηνικὴ δομὴ, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀριθμητικὴ σύγκριση τῶν διαφόρων τύπων νοικοκυριοῦ ποῦ ἀναδεικνύονται ἀπὸ τις πηγές.

Τέλος, ἡ συγγραφέας ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ παροίκου ποῦ ἀσφαλῶς καθοριζόταν ἀπὸ τὴν σχέση του μὲ τὸν γαιοκτήμονα, ἐν προκειμένῳ τὰ μοναστήρια. Ἐχοντας ὡς ἀφετηρία τὴν ἄποψη ὅτι οἱ περισσότεροι ἀγρότες τῆς Μακεδονίας ἦσαν ἐξαρτημένοι, ἡ Λαῖου ἀναζητεῖ τις μορφὲς και τις ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἐξάρτησης, χαρακτηριστικότερη ἔκφραση τῆς ὁποίας ἦταν ἡ καταβολὴ τῆς «μορτῆς» ὡς γαιοπροσόδου. Παράλληλα, μὲ δεδομένο τὸ γεγονός ὅτι ὁ βυζαντινὸς πάροικος εἶχε νομικὴ ὑπόσταση και τὸ δικαίωμα νὰ κατέχει προσωπικὴ περιουσία, αὐτὴν ποῦ στὰ *Πρακτικὰ* ἀναφέρεται περιληπτικὰ ὡς «στάσις», ἐξετάζεται τὸ εἶδος τῆς περιουσίας τοῦ παροίκου στὴν Μακεδονία τὸν ΙΔ' αἰῶνα και ὁ φόρος, τὸ «τέλος», ποῦ πλήρωνε γι' αὐτὴν στὸν κύριό του. Σύμφωνα μὲ τις πληροφορίες τῶν πηγῶν, ἡ «στάσις» δὲν περιελάμβανε συνήθως σπόριμη γῆ. Αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κληρονομικοῦ συστήματος, ποῦ βασιζόταν στὴν ἀρχὴ τῆς ἰσομοιρίας, και κυριώτατα μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς μεγάλης γαιοκτησίας, ἢ ὁποῖα ἀπορροφοῦσε τὸν ἀγροτικὸ κληρο και καθιστοῦσε στὴν πράξῃ κληρονομικὲς τις σχέσεις ἐξάρτησης, ἐπέφερε τὴν οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση τῶν ἀγροτῶν. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγεῖται ἡ Λαῖου παρακο-

λουθώντας διαχρονικά τὰ νοικοκυριά που άπαντοῦν στίς πηγές της καί διαπιστώνοντας τήν μείωση τῆς συνολικῆς περιουσίας τους.

Ἡ ἐξέταση τῶν νοικοκυριῶν με χρονολογικές σειρές τῆς δίνει ἐπίσης τήν εὐκαιρία νά παρατηρήσει ὅτι ὀρισμένα ἀπό αὐτὰ ἐξαφανίζονται στό διάστημα τῶν 40 χρόνων πού μεσολαμβάνουν ἀνάμεσα στήν πρώτη καί τήν τελευταία ἀπογραφή, ἐνῶ σημειώνεται καί πτώση τοῦ οἰκογενειακοῦ συντελεστῆ. Ἐπί πλέον, με τήν πάροδο τῶν χρόνων παρατηρεῖται καί μείωση τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές εἶναι καθοριστικές γιά τήν σκιαγράφηση τῆς δημογραφικῆς εἰκόνας τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι μειώνεται. Ἐνιχνεύοντας τὰ αἷτια τῆς μείωσης (κεφ. ΣΤ'), ἡ Λαῖου τὰ συναρτᾶ με τὰ καταστροφικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς (πολέμους, ἐπιδρομές κλπ.), ἰδιαίτερα ὅμως με τήν μεγάλη κινητικότητα τῶν ἀγροτῶν πού κατὰ τήν ἀποψή της ἦταν ἀπόρροια τῆς ἐξαθλίωσῆς τους. Σημαντική παράμετρος τοῦ ἴδιου φαινομένου θεωρεῖται ἡ μεγάλη θνησιμότητα καί ἡ κάμψη τῶν γεννήσεων πού συνάγονται ἀπό τήν μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ φύλο καί ἡλικία (κεφ. Ζ').

Ἡ συγγραφέας συγκεκριμενοποιεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς της «κατασκευάζοντας», ὡς κατακλείδα στό βιβλίο της, τήν προσωπική ἱστορία μιᾶς ἀγρότισσας, πού τήν τοποθετεῖ σέ ἕνα χωριό τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς. Θεωρῶ πολύ ἐπιτυχή τήν ἰδέα της αὐτή, ἐπειδή διευκολύνει τόν ἀναγνώστη νά συνειδητοποιήσει ὅτι τὸ ἐν πολλοῖς θεωρητικό πρόβλημα περὶ φεουδαρχίας ἢ φεουδαρχοποίησης στό Βυζάντιο μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ἀπὸ ζήτημα συναρτημένο με τήν ἐπιβίωση καί τήν καθημερινότητα ὑπαρκτῶν ἀνθρώπων πού ἐξῆσαν τήν μακρινή ἐκείνη ἐποχή.

Τὸ βιβλίο *Ἡ ἀγροτική κοινωνία στήν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ* δὲν διαβάζεται, κατὰ τήν γνώμη μου, εὐκόλα. Περιέχει ἐννοιες καί ἐργαλεῖα ἀνάλυσης, πού ἀκόμη καί ἂν δὲν εἶναι πιὰ ἐντελῶς ἄγνωστα στοὺς βυζαντινολόγους, παραμένουν ἐν τούτοις δυσπρόσιτα καί γι' αὐτὸ πολλές φορές ἀνεξέλεγκτα. Ἐπί πλέον, διατρέχοντάς το ὁ ἀναγνώστης ἔχει συχνὰ τήν αἴσθηση ὅτι τὰ ἴχνη πού ἄφησε ἡ βυζαντινὴ κοινωνία εἶναι τόσο ἀχνὰ ὥστε ἴσως νά εἶναι ὀριστικά ἀδύνατη ἡ βαθύτερη προσπέλασή της. Κι αὐτό, γιατί ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν πληροφοριῶν γιά τὰ θέματα πού ἀπασχολοῦν τήν Λαῖου τῆς ἐπιβάλλει σέ ὀρισμένες περιπτώσεις νά καταλήγει σέ «τολμηρές», θὰ λέγαμε, ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες δὲν προκύπτουν ἀβίαστα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἔχει στήν διάθεσή της. Ταυτόχρονα, ὅμως, οἱ ὑποθέσεις αὐτές στηρίζουν, νομίζω, τὸ βάρος τῆς παρουσιαζόμενης μελέτης γιά τήν βυζαντινὴ βιβλιογραφία, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ συγγραφέας ξεκινώντας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Μακεδονίας, περιορισμένο μάλιστα στοὺς ἐξαρτημένους ἀγρότες, ξανοίγεται σέ μία συνολικότερη θεώρηση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἐξ οὗ καί ὁ τίτλος τῆς μελέτης, πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται εὐρύτερος ἀπὸ τὸ ὑπὸ διαπραγμάτευση θέμα. Ἄλλωστε ἡ Λαῖου δίνει ἡ ἴδια τήν ἀπάντηση στήν πιθανὴ ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη: «Κατὰ τήν γνώμη μου, σέ ὄλες τίς κτήσεις τῆς φθίνουσας Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (στὶς ὁποῖες κατὰ καιροὺς περιλαμβάνονταν ἡ Θεσσαλία, τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως, διάφορα νησιά, καθὼς κι ἕνα μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού ὅμως κατέρρευε με γρήγορο ρυθμό), ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐξαρτημένων ἀγροτῶν ζοῦσε με συνθήκες παρόμοιες με ἐκείνες πού ἀντιμετώπιζαν οἱ μοναστηριακοὶ πάροικοι τῆς Μακεδονίας».

Βέβαια, στήν ἐλληνικὴ ἔκδοση δὲν ὑπάρχει ὁ ὀπίτιτλος τῆς ἀγγλικῆς, ἐξ αἰτίας πιθανόν τοῦ ὁποῖου ἡ E. Patlagean παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο στὰ *Annales E.S.C.* (1980) εἶχε ἐπισημάνει ὅτι γιά νά γνωρίσουμε μία κοινωνία δὲν ἀρκεῖ ἡ ἐξέταση τῶν οἰκονομικῶν της μόνον χαρακτηριστικῶν. Πιστεύω, ὅμως, πὼς γιά τὸ Βυζάντιο ἔχουμε ἀκόμη τόσα πολλὰ

να μάθουμε για να το κατανοήσουμε, πού μελέτες όπως αυτή της Λαΐου, ακόμη και όταν δεν θίγουν όλα όσα ενδεχομένως θα θέλαμε, κεντρίζουν την σκέψη και κάνουν τον βυζαντινό κόσμο οικειότερο. Και εδώ ίσως έγκειται το ενδιαφέρον που μπορεί να αποκτήσει το βιβλίο και για τους μελετητές των μεταγενέστερων από τον ΙΔ' αιώνα εποχών.

TONIA ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Georges Vigarello, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1987, 283 σ.

Πληθαίνουν τελευταία, ιδιαίτερα στο χώρο της γαλλικής βιβλιοπαραγωγής, οί μελέτες που έχουν ως αντικείμενο την ιστορία της ατομικής υγιεινής. Στο επίκεντρο ποικίλων αναζητήσεων, ή ανίχνευση των αντιλήψεων γύρω από την καθαριότητα του σώματος σε χρόνους παρελθόντες ανάδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο μελέτης, όταν φωτίζεται από τις γόνιμες περιέργειες διαφορετικών γνωστικών περιοχών. Άμεσα συνδεδεμένη με τη δημόσια υγιεινή, ή καθαριότητα ενδιαφέρει την ιστορία των συνθηκών διαβίωσης του ανθρώπου, με άλλα λόγια την ιστορία των πόλεων, των επιδημιών και των τεχνικών γνώσεων: μείζονα θέματα της κοινωνικής ιστορίας που περιστρέφονται γύρω από την έκβιομηχάνιση και την επικράτηση του αστικού τρόπου ζωής. Σε συνάφεια με τα τελευταία, εκείνα που θίγουν τη διάδοση των κανόνων υγιεινής μέσα από το σχολείο, τον τύπο και την εκλαϊκευμένη ιατρική, εκείνα δηλαδή που προβάλλονται ως νεωτερισμοί μέσα από το λόγο των υγιεινιστών του 19ου αιώνα, εικονογραφούν τις μεταλλαγές που επέρχονται στο πεδίο των συλλογικών νοοτροπιών. Η έσωτερική υγιεινή των σύγχρονων κανόνων υγιεινής θα χρειαστεί περίπου έναν αιώνα για να ολοκληρωθεί. Διαδικασία μακρόχρονη που εξηγείται όμως αν λάβουμε υπόψη μας τους άργους ρυθμούς που χαρακτηρίζουν τις πολιτισμικές αλλαγές.

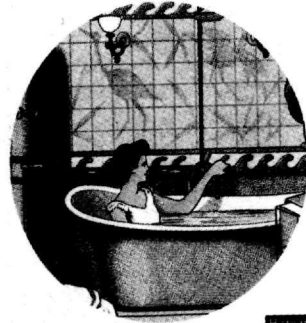
Στις διαδικασίες εκπολιτισμού των δυτικών κοινωνιών εντάσσει ο G. Vigarello την εξέλιξη των πρακτικών σωματικής υγιεινής από τον Μεσαίωνα μέχρι τις μέρες μας. Προτείνει να παρακολουθήσουμε τα διάφορα στάδια αυτής της διαδικασίας με άξονα τη μετατόπιση των ευαισθησιών γύρω από δύο βασικά θέματα: τις αντιλήψεις γύρω από τις ιδιότητες του νερού και τις στάσεις του ανθρώπου απέναντι στο σώμα, το δικό του και των άλλων.

Η κατανόηση των πρακτικών καθαριότητας στη μεγάλη χρονολογική κλίμακα προϋ-

Georges Vigarello

Le propre et le sale

L'hygiène du corps depuis le Moyen Age

POINTS

19806